

ДО ПИТАННЯ ПРО СИСТЕМУ, СТРУКТУРУ І ФУНКЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

ТОПЧИЙ Наталія Валеріївна - аспірант кафедри організації діяльності та управління в органах прокуратури Національної академії прокуратури України

Стаття посвячена системно-структурному і функціональному аналізу органів уголовної юстиції. Исследованъ закономерные связи и зависимости между отдельными подсистемами.

Ключові слова: кримінальна юстиція, правоохоронна діяльність, цілі, система, структура, функції.

Сучасний етап становлення соціальної, правової, демократичної держави України характеризується не лише наявними позитивними зрушеннями, а й низкою ризиків економічного, екологічного, криміногенного, політико-правового, гуманітарного, геополітичного форматів. Їх розмаїття та глибина змусили наукову спільноту вести мову про системну кризу соціального управління, в якій відобразились недоліки як методологічного, так і суто практичного характеру. У таких вкрай суперечливих умовах одним з пріоритетних й нагальних постає завдання забезпечення на паритетних засадах безпеки громадян й утвердження їх прав, свобод, гарантування можливості реалізації законних інтересів. Подібне балансування між конкретно-історичною доцільністю, обґрунтованістю державно-правових перетворень з одного боку й реальним втіленням у життя проголошених у ст. 3 Конституції України цінностей, стандартів, орієнтирів на прагматичній основі – з іншого, змушує шукати певні альтернативи усталеному, декларативному за своєю суттю розумінню механізму правоохоронної діяльності та місця в ньому кримінальної юстиції.

Теоретичним дослідженням різних аспектів функціонування механізму правоохоронної діяльності, а також органів кримінальної юстиції присвячені праці цілої плеяди фахівців у галузі загальної теорії держави і права, адміністративного, кримінального права, теорії управління, кримінології, серед яких С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, І. А. Бачило, В. Т. Білоус, Ю. П. Битяк, Є. М. Блажівський, І. П. Голосніченко, В. М. Горшенєв, В. В. Долежан, А. М. Давиденко, Д. А. Керімов, С. В. Ківалов, А. В. Коваль, М. І. Козюбра, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, М. І. Мельник, П. М. Рабінович, Н. О. Рибалка, Ю. А. Тихомиров, В. К. Шкарупа, Ю. С. Шемшученко та інші. Визнаючи суттєвий внесок означених науковців в розробку заявленої проблематики, слід все ж вказати на певну фрагментарність системно-структурного аналізу кримінальної юстиції, що і становить мету підготовки цієї публікації.

Структура системи органів кримінальної юстиції, як і будь-якої іншої функціональної системи, є системою зв'язків між підсистемами – і є її внутрішньою властивістю. Структура потрібна для того, щоб додати необхідне зчеплення всім підсистемам, забезпечити функціонування системи як цілого, тобто забезпечити цілісність системи. Ця властивість проявляється в тому, що системи утворюються не стільки за формальними, скільки за сутнісно-змістовними ознаками, що обумовлюється єдністю їх цілей і завдань, органічним зв'язком і взаємодією в процесі функціонування.

Система органів кримінальної юстиції (хоча вона і відноситься до формальних) має структуру, побудовану на основі сутнісно-змістовних ознак органів, що входять до неї. При цьому на першому плані стоїть єдність цілей, необхідність взаємодії при досягненні цих цілей. В.М. Кудрявцев, окреслюючи коло державних органів і організацій, які входять у систему органів кримінальної юстиції, справедливо говорить лише про ті практичні органи, про ті їх функції і на той лише момент або період, «коли й оскільки вони безпосередньо пов'язані зі здійсненням правосуддя у кримінальних справах: виявлення події і особи, що вчинила злочин, розслідування вчиненого, розгляд кримінальної справи в суді, виконання покарання, здійснення адміністративного нагляду за правопорушниками тощо» [1, с.8].

Для того, щоб провести ефективний структурний аналіз системи органів кримінальної юстиції, треба: по-перше, виділити таку кількість необхідних та достатніх для існування, функціонування і розвитку системи зв'язків між її елементами; по-друге виявити розходження субординаційних (різномірних) і координаційних (однорівневих) відносин між елементами системи. При виділенні зв'язків між елементами системи ми виокремлюємо властивість структури, що відбиває її якісний рівень і має назву цілісність системи.

Не менш важливим при структурному аналізі представляється виявлення і такої властивості структури, як стійкість, тобто кількісний аспект цього відношення, що виражається в тому, що система повинна бути по можливості більш міцною.

Стосовно структури системи органів кримінальної юстиції дані положення системного аналізу потрібно інтерпретувати в такий спосіб: у суто методологічних цілях абстрагуватися від функцій підсистем як таких, і розглядати їх, як інструмент структурного аналізу. Даний підхід дозволяє виділити в системі відповідні елементи для виконання певних функцій. Необхідність і достатність зв'язків елементів визначається за допомогою виявлення необхідних і достатніх зв'язків між функціями цих підсистем. Так, функції державних установ,

безпосередньо пов'язаних зі здійсненням правосуддя, виявленням події і особи, що вчинила злочин, розслідуванням вчиненого, розглядом кримінального провадження в суді, виконанням покарання, визначають і структуру системи органів кримінальної юстиції: оперативно-розшукові органи, органи досудового розслідування і органи виконання кримінального покарання. Умовно за виключенням судів, які хоча і реалізують частину функцій кримінальної юстиції, проте є незалежною гілкою влади, а отже, статусно, структурно і функціонально не можуть належати до аналізованої системи, ці органи можна вважати правоохоронними у вузькому розумінні поняття.

Необхідно враховувати, що структура системи залежить, насамперед, від природи її компонентів, причому природа компонентів виражається в їхньому правовому характері. Це означає, що їх діяльність пов'язана із застосуванням норм права до конкретних осіб – учасників правовідносин. Кожен учасник правовідносин має відповідні суб'єктивні права (міру можливої поведінки, гарантованої законом) і юридичні обов'язки (міру належної поведінки суб'єкта правовідносин) [2, с.68].

Розглянемо тепер склад системи органів кримінальної юстиції. Для виявлення субординаційних і координаційних відносин у системі кримінальної юстиції варто виходити з того, що органи, які входять до неї, відносяться до виконавчо-розпорядчих (оперативно-розшукові органи, органи досудового розслідування, виконання покарань) та наглядово-контрольних структур (прокуратура).

Зокрема, до оперативно-розшукових підрозділів органів внутрішніх справ України відносяться: карний розшук, а також підрозділи служб боротьби з економічною злочинністю, боротьби з організованою злочинністю, боротьби з незаконним обігом наркотиків і т.д. Ці апарати, якщо враховувати їх кримінально-процесуальний статус, є органами дізнання. Однак за своїм сутнісно-змістовним наповненням вони виділяються в окрему підсистему. Оперативно-розшукова діяльність, здійснювана ними, являє собою найбільш результативну дер-

жавно-правову форму запобігання кримінальним правопорушенням.

З одного боку, оперативно-розшукові підрозділи наділені правом використовувати специфічні сили, засоби і негласні методи в боротьбі зі злочинністю. З іншого боку, відповідно до Кримінального процесуального закону оперативні підрозділи, як органи дізнання наділені і окремими процесуальними функціями. Це дає їм можливість за допомогою оперативно-розшукових методів не тільки виявляти кримінальні правопорушення і осіб, що їх вчинили, але й процесуальним шляхом закріплювати, оформлювати отримані фактичні дані, як докази. Поеднання цих двох функцій сприяє підвищенню ефективності запобігання кримінальним правопорушенням.

Значення оперативно-розшукових сил, засобів і методів у запобіганні кримінальним правопорушенням зростає у зв'язку з підвищенням організованості і кримінального професіоналізму правопорушників [3, с.8].

Разом з тим оперативно-розшукові підрозділи покликані готувати «фронт робіт» для органів досудового розслідування і за допомогою властивих їм негласних сил, засобів і методів забезпечувати розслідування кримінальних правопорушень. Це може виражатися як в інформаційному, так й організаційно-тактичному аспектах.

Крім того, у повному обсязі оперативно-розшукові підрозділи самостійно вирішують деякі завдання (припинення злочинів, оперативно-розшукова профілактика), що поставлені перед системою кримінальної юстиції.

У підсистему досудового розслідування організаційно входять слідчі підрозділи МВС, СБУ, податкової міліції і в перспективі органу Державного бюро розслідувань. Внутрішня єдність цієї підсистеми забезпечує єдність цілей і єдиний порядок здійснення процесуальної діяльності, закріплений у законі (КПК України). Підсистема досудового розслідування є основною, що забезпечує функціонування судової підсистеми. Необхідні суду матеріали зі своїми висновками і обґрунтуванням попереднього обвинувачення готує тільки слідчий. Ці матеріали викриваються у форму обвинув-

ального акта. Проте, слідчий самостійно не може вирішувати питання про винуватість особи у вчиненні злочину і, припинивши кримінальне переслідування, припинити провадження з nereабілітуючих підстав [4].

За основу визначення оптимальної організаційної структури системи установ виконання покарань необхідно взяти: забезпечення організаційної єдності та керованості системи; зміцнення керівної функції з метою підвищення ефективності управління, особливо оперативного, раціональної відмови від дублювання в роботі, зменшення на цій основі витрат на утримання управлінського апарату і посилення служб та підрозділів практичної спрямованості; забезпечення оптимального співвідношення функцій штабних, лінійно-галузевих і функціональних підрозділів у структурах управління; збереження на рівні Державної пенітенціарної служби України, управлінь ДПтС України в областях, місті Києві та Київській області функцій координації, методичного керівництва, інформаційно-аналітичного обслуговування, контролю та інспектування, безпосереднього планування та організації проведення заходів державного та міжрегіонального рівня в сфері кримінально-виконавчої діяльності; делегування частини управлінських функцій від Державної пенітенціарної служби до територіальних установ виконання покарань [5, с.8].

Ці підрозділи організовують і здійснюють визначені судами кримінальні покарання.

Щоб розглянути систему кримінальної юстиції у функціональному аспекті, необхідно зупинитися на її функціях. «Функції виступають і як форми, способи прояву активності, життєдіяльності системи і її компонентів, форми поведінки, що сприяють збереженню компонентів і системи, і як взаємозв'язок, що визначає порядок включення компонентів, частин у ціле» [6, с.26].

Цілі системи кримінальної юстиції та її підсистем є базою для визначення основних функцій системи кримінальної юстиції і зводяться до наступного:

- запобігання кримінальним правопорушенням;
- виявлення кримінальних правопорушень і осіб, що їх вчинили;

- розшук злочинців;
- досудове розслідування кримінальних проваджень;
- виконання покарань, виправлення і ресоціалізація засуджених;
- здійснення нагляду за законністю функціонування системи кримінальної юстиції;
- сприяння та забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції.

Крім названих функцій, на наш погляд, правомірно буде сказати і про функції системи кримінальної юстиції під кутом напрямків діяльності. У цьому випадку можна вести мову про такі функції:

- оперативно-розшукову;
- досудового розслідування;
- виконання покарання;
- нагляду за дотриманням законності;
- забезпечення запобіжної діяльності.

Визначивши цілі, функції і структуру системи кримінальної юстиції відповідно до вимог системного аналізу, необхідно дослідити взаємовідносини, які складаються між підсистемами. При розгляді структури системи кримінальної юстиції з позицій характеру відносин між підсистемами (координаційних і субординаційних) ми вже характеризували деякі аспекти відносин, що складаються. Проте, на нашу думку, дослідження фактично сформованих відносин між підсистемами є доцільним для одержання об'єктивних висновків і подальшої розробки пропозицій із модернізації.

Система кримінальної юстиції значною мірою детермінована. Разом з тим функції підсистем розмежовані в законодавчому порядку. Нормативні акти досить детально визначають коло діяльності оперативних підрозділів, які повинні в основному виконувати функцію виявлення кримінальних правопорушень та осіб, що їх вчинили. Діяльність органів досудового розслідування визначається Кримінальним процесуальним законом і т.д. Прокурор і суддя не можуть виконувати оперативно-розшукову функцію, а оперативний працівник тільки у виняткових випадках може виконувати процесуальні дії. Усе більше підсилюється територіальна автономність; підсистеми різних регіонів мають дуже слабкі зв'язки,

засновані лише на відомчих та міжвідомчих нормативних актах. Крім того, у системі кримінальної юстиції, як ні в якій іншій, окремим посадовим особам надане право діяти за власним внутрішнім переконанням і підкорятися тільки закону, що, будучи демократичним принципом у своїй основі, входить у суперечність із певними положеннями науки управління.

Таким чином, система кримінальної юстиції за своєю суттю є детермінованою системою, однак вхідні в неї підсистеми мають певну автономність.

Така побудова системи кримінальної юстиції має позитивне значення, тому що існуюче положення підсистем дозволяє реалізовувати принцип змагальності, піддавати кількаразовій перевірці фактичні дані, за допомогою яких устанавлюють істину.

Разом з тим, говорячи про взаємовідносини підсистем, необхідно відзначити, що всі підсистеми частково підпорядковані одна одній. Так, відповідно до Кримінального процесуального закону (ст. 36) і Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 7) прокурор, слідчий і суд мають право давати обов'язкові для виконання приписи у формі ухвали або доручення органам дізнання [59]. Якщо проведення досудового слідства здійснюється на недостатньо високому рівні, то суд має право винести окрему ухвалу на адресу органів досудового розслідування з вимогою усунути виявлені недоліки тощо.

Правильне тлумачення цих та інших проблем, що виникають при організації діяльності системи кримінальної юстиції, правильне визначення мети системи і складових – її підсистем – «пов'язане з моделюванням і кількісним описом системи кримінальної юстиції, складаючих її частин, а також усіх процесів її функціонування» [7, с.10].

Виконання цього завдання обумовлює насамперед фіксацію певних елементів і зв'язків, характерних для досліджуваного об'єкта.

Ці положення підтверджуються результатами вивчення зв'язків і відносин між підсистемами кримінальної юстиції.

Так, оперативно-розшукові підрозділи діють в основному для створення умов

функціонування підсистем досудового розслідування і судового розгляду й опосередковано для створення умов функціонування підсистеми виконання покарання.

Завдання підсистеми досудового розслідування полягає у встановленні і доведенні в межах, передбачених законом, обставин вчинення злочинів, вини обвинуваченого, причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень.

Основний обсяг роботи зі збору доказів, доведенню вини особи, що скоїла кримінальне правопорушення, безумовно, виконується на стадії досудового розслідування. У літературі неодноразово наголошувалось на тому, що «варто прагнути до того, щоб винуватість обвинуваченого і взагалі всі обставини справи були встановлені вже на попередньому слідстві [8, с.34].

Кримінальний процесуальний закон не тільки регламентує порядок проведення досудового розслідування, але й наділяє слідчого самостійністю і покладає на нього відповідальність за законне і своєчасне його проведення. З одного боку, оперативно-розшукові органи і органи досудового слідства об'єднані загальною метою, вони спільно працюють над розкриттям і розслідуванням злочинів, поєднуючи наявні в їх розпорядженні методи і засоби. А з іншого боку – при чіткому розмежуванні їхньої компетенції – оперативно-розшукові підрозділи шляхом використання властивих їм засобів і методів забезпечують отримання фактичних даних, що сприяють встановленню істини (встановленню особи, яка скоїла кримінальне правопорушення, а також інших обставин справи), а слідчий, застосовуючи процесуальні методи, перевіряє їх і закріплює в якості судових доказів.

Крім того, закон наділяє слідчого низкою прав стосовно оперативно-розшукових підрозділів. Стаття 40 КПК України наділяє його правом давати доручення, обов'язкові для виконання оперативними підрозділами. Стаття 41 КПК України встановлює, що співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора. Таким чином,

законодавець закріпив деяку юридичну нерівність двох підсистем: оперативно-розшукових підрозділів і органів досудового слідства. Якщо перші розглядаються як суб'єкт обов'язків, то другі є суб'єктами владних повноважень.

Специфіка відносин між цими двома підсистемами, на наш погляд, полягає ще й у тому, що в правовому аспекті для реалізації спільних цілей дані підсистеми наділені різними засобами її досягнення, тобто в основі лежить принцип поділу функцій і перевірки фактичних даних, отриманих оперативно-розшуковими підрозділами, з боку органів досудового розслідування. І тільки після цього результати діяльності оперативно-розшукових органів починають «працювати» для досягнення цілей системи. Відносини між цими двома підсистемами характеризуються не тільки взаємозалежністю, спричиненою специфікою їх функціональних можливостей, але й більшим ступенем динамічності.

Винесення судового рішення у кримінальному провадженні є останнім, кінцевим моментом усього провадження. Здійснення правосуддя логічно продовжує реалізацію завдань кримінальної юстиції. Тобто судові рішення є результатом роботи органів розслідування, захисників та інших учасників кримінального процесу. У ньому відображається, зокрема, ставлення держави до вчинку певної особи і через призму судового рішення суспільством розглядається весь перебіг подій, починаючи від моменту вчинення кримінального правопорушення і закінчуючи покаранням винної у його скоєнні особи.

Покарання є не що іншим, як засіб самозахисту суспільства проти порушень умов його існування. Одним із його проявів є обмеження або позбавлення злочинця можливості вчинення нового злочину. Однак не всі види покарань володіють такою здатністю в однаковій мірі. Навряд чи наділене нею покарання у виді обмеження волі. Тому деякі вчені пропонують взагалі відмовитися від нього. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю виключає можливість здійснення таких діянь, які пов'язані з використанням службового

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено системно-структурному та функціональному аналізу органів кримінальної юстиції. Досліджено закономірні зв'язки та залежності між окремими підсистемами.

SUMMARY

The article is devoted to systematic, structural and functional analysis of the criminal justice system. The relationships and dependencies between different subsystems are studied.

становища у визначеній судом сфері. Позбавлення волі в більшій мірі, ніж інші види покарання, обмежує можливість вчинення нових злочинів, але всупереч твердженням низки авторів, на жаль, не виключає її.

На нашу думку, вплив покарання на злочинця, у результаті якого він позбавляється бажання вчиняти нові злочини – це і є спеціальна превенція. Виконання покарання і ресоціалізація, які завершують цикл кримінальної юстиції, органічно між собою вони пов'язані. Караючи злочинця, ми прагнемо виключити рецидив. Однак з відбуттям покарання, навіть з реалізацією завдання превенції не закінчується. Воно носить постійний характер. Варто погодитись із Чезаро Беккарія, який стверджував, що впевненість у неминучості хоча б і помірною покарання спричиняє завжди більше враження, ніж страх перед іншим, більш жорстоким, але супроводжуваним надією на безкарність.

Висновки:

1. Система органів кримінальної юстиції за своєю суттю відноситься до соціальних систем, і в ній знаходять вираження певні суспільні орієнтири у вигляді цілей формування та функціонування системи, які є елементом її механізму. Іншим елементом є організаційна структура, адже система органів кримінальної юстиції відноситься в той же час до числа формальних організацій і створюється для вирішення певних конкретних завдань.

2. У деталізованому виді до функцій органів кримінальної юстиції варто віднести: оперативно-розшукову; досудового розслідування; виконання покарання; нагляду за дотриманням законності; забезпечення запобіжної діяльності.

3. З урахуванням цього в організаційну структуру системи органів кримінальної юстиції включені оперативно-розшукові органи, органи досудового розслідування, органи виконання покарання і органи про-

куратури. Суди, хоча і реалізують частину функцій кримінальної юстиції, проте є незалежною гілкою влади, а отже, статусно, структурно і функціонально не можуть належати до аналізованої системи. Ці органи можна вважати правоохоронними у вузькому розумінні поняття.

Література:

1. Кудрявцев В. Уголовная юстиция как система / В. Кудрявцев // Правовая кибернетика. – М.: Наука, 1973. – С. 7–21.
2. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
3. Бедриківський В. В. Бандитизм: соціально-правовий і кримінологічний аналіз : монографія / В. В. Бедриківський, О. М. Литвинов ; за наук. ред. професора О. Н. Ярмиша. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2009. – 168 с.
4. Глобенко Г. І. Закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Г. І. Глобенко. – Х., 2007. – 19 с.
5. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Є. Ю. Бараш. – Х., 2006. – 20 с.
6. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
7. Вицин С. Е. Системный подход и преступность : учеб. пособие / С. Е. Вицин. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 140 с.
8. Тертышник В. М. Теория доказательств : учебное издание / В. М. Тертышник, С. В. Слинко. – Х.: Арсис, 1998. – 256 с.